

АНОТАЦІЯ

Караман М.В. Ритуали в правовій сфері: загальнотеоретичне та порівняльно-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» - Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є першим у науці загальної теорії права спеціальним цілісним загальнотеоретичним та порівняльно-правовим дослідженням проблеми ритуалів в правовій сфері. У роботі представлено низку авторських понять, концепцій, ідей та висновків, які характеризуються науковою новизною.

У науковому дослідженні здійснено комплексний аналіз ритуалів в правовій сфері, опрацьовано антропологічну, соціологічну, психологічну, культурологічну, етологічну концепції ритуалу, висвітлено його роль в різних етапах історії людства, визначено сутність ритуалу та його місце серед інших норм соціального та правового регулювання.

Виявлено основні лексеми поняття «ритуал», охарактеризовано теоретичні засади поняття та сутності ритуалу з точки зору ряду гуманітарних наук, на основі чого зроблено висновки щодо поняття ритуалу та його сутності в правовій сфері. Особливу увагу приділено концепту ритуалів-переходу, що був запропонований французьким антропологом А. Ван Геннепом, досліджено їх три окремі стадії: відділення, перехід і включення.

Припускається, що оскільки ритуал транслює морально-етичні уявлення суспільства, то це дає можливість припустити, що ритуал є способом трансляції морально-етичних цінностей та передачі їх нащадкам.

Розглянуто наукові уявлення про історію розвитку та соціальні передумови необхідності соціально-правового регулювання, досліджено економічну дилему ув'язненого. Робиться висновок, про те, що крихітне суспільство двох ув'язнених з даної дилеми можна було б покращити, якщо кожен з них міг би надійно покластися на іншого, а закономірності дилеми

ув'язненого, також існують у більших масштабах: право визначається як форма соціального контролю, що виправдана, як необхідна чи бажана для вирішення соціальних конфліктів та досягнення загального блага.

Обґрунтована роль ритуалу в залученні індивіда до соціальної пам'яті, виділено його дискурсивну та діалогічну функції. Робиться висновок про те, що ритуали збігаються з ритмами історичних подій і за допомогою цього зміни відображаються у свідомості.

Досліджено загальносоціальну сутність ритуалів. Робиться висновок про те, що своїм корінням ритуал сягає в глибоке минуле. Спочатку в його основу були закладені ритми природи, а сам ритуал повинен був пристосувати ритм людської діяльності до ритму космосу. Підкреслюється, що в силу початкового сприйняття світу як хаосу, ритуали впорядковували світ, давали інструмент пояснення його особливостей та впливу на нього. Впорядковуючи навколишній світ, людина впорядковувала і власний внутрішній простір. За допомогою ритуалу людина могла не тільки осягати містичний досвід, а й відчувати себе впевнено, укорінено і бути одним цілим з природою.

Вказується, що найдавніша і глибинна сутність ритуалу - символічний перехід між різними формами космічного і соціального буття (живе - неживе, людське - нелюдське, природне - соціальне тощо).

Здійснено аналіз ритуалів та різних типів регулятивної практики, що показав, що ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм, ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе в якості члена «нормативної спільноти», а ритуальні церемонії включення у спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння релігійних свят – можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях, в яких вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство.

Вказується на те, що ритуал реалізовується шляхом вольової дії суб'єктів, які його виконують, яка в свою чергу виконує критичну функцію соціально-пізнавального «обрамлення» ритуального процесу у свідомості

учасників, створює відповідну ритуальну спільноту (що складається з учасників ритуалу) і розмежовує види діяльності (і пов'язані з ними норми) з іншими аспектами повсякденного життя.

Запропоновано розділити виконання ритуалу на два елементи: 1) фізичну участь у самому виконанні; 2) ритуальний "канон", лінгвістичний або паралінгвістичний «текст», виголошений або іншим чином доведений до учасників. Через інваріантність виконання, текст ритуального «канону» закодовано в самому ритуалі, внаслідок цього, словесний канон учасників ритуальних відносин не може передати власних ідей спікера, який просто декламує встановлені словесні конструкції, а значення канону (і соціальних норм, пов'язаних з канонічними значеннями) залишаються фіксованими через послідовні виступи учасників.

Узагальнено існуючі дослідження динамічних процесів співпраці та її порушення в соціально-правовому дискурсі, виявлено роль ритуалів в цих процесах. На основі здійсненого узагальнення, виділяються дві сфери, що мають точки перетину та тісно взаємопов'язані одна з одною: 1) спільноти, в них підтримується постійність внутрішнього середовища - системи неформальних норм і правил соціального регулювання, а регулювання в них здійснюється, зокрема, за рахунок неформального соціального контролю (наприклад, публічний осуд, зневага з боку інших членів соціальної групи, втрата соціального становища); 2) держава, яка здатна здійснювати офіційний контроль як в своїх інтересах (наприклад, встановлюючи податки, здійснюючи призов на військову службу), здійснюючи вплив на спільноти ззовні, за власною ініціативою, так і за запитом окремих членів цих спільнот, що делегують державі етап санкцій.

Вдосконалено теоретичні положення щодо співвідношення понять «ритуал», «традиція», «обряд» та «звичай». Узагальнено наукові концепції стосовно місця ритуалів в традиціях того чи іншого суспільства, досліджено роль ритуалів в процесі передачі традицій з минулого в майбутнє, а обряд визначається як десакралізований ритуал з успадкування традицій,

затребуваних в особливо важливих моментах життя і діяльності людини (або групи), за допомогою чого встановлюється їх соціокультурна значущість у межах єдиної спільноти (етносу).

Проаналізовано співвідношення ритуалу з нормами соціального та правового регулювання. Вказується, що дотримання норм соціального регулювання забезпечується за допомогою «позасудових» санкцій, таких як неприйнятність, сором, огида тощо, а забезпечення дотримання вимог ритуалу здійснюється у формі наділення учасників відносин соціальними ролями зі специфічними правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі.

Оскільки ритуали формують ідентичність, вони певним чином «трансформують людей». Якщо виконання ритуалу виявиться успішним, то формується не просто тимчасова емоція, а швидше постійна зміна ідентичності, що відповідає очікуванням суспільства від «правильної» поведінки. Відповідно до цього, «трансформовані» індивіди виправдовують соціальні очікування, заcodedовані в ритуалі, не тільки для того, щоб уникнути санкцій з боку інших, а й також, можливо навіть в першу чергу, тому що соціально-прийнятна поведінка відповідає тому, ким себе ідентифікує особа. Якби вони не поводитися відповідно до ролі, вони відчували б емоції, що сигналізують про порушення ідентичності: огиду, сором, провину, тривогу чи жах. Щоб уникнути цих почуттів та відчути почуття спокою, яке виникає при здійсненні діяння, що відповідає почуттю ідентичності особистості, люди корегують свою поведінку відповідно до соціальної ролі. У той же час, ритуали спонукають інших людей у суспільстві ідентифікувати суб'єкта із соціальною роллю і, таким чином, ставитися до нього або неї відповідним чином. Оскільки ритуал здійснює сильний вплив на поведінку особистості, його необхідно розуміти як форму соціального контролю та необхідний компонент системи норм соціально-правового регулювання.

Досліджено, що ритуали здійснюються поза звичними соціальними якорями. Вони переносять учасників за рамки звичної соціальної ієрархії. В

багатьох релігійних службах усі віруючі рівні між собою, принаймні теоретично, незалежно від їх статусу в колективі, родинних зв'язків, фінансового стану тощо. Створюючи радикально незнайоме соціальне середовище, не структуроване звичайними відносинами соціального статусу, ритуал відкриває учасникам можливість фундаментальних процесів формування чи зміни особистості.

Робиться висновок про те, що праву, як формі закріплення соціально-прийнятної поведінки досить важко охопити всі варіанти ситуацій, що можуть виникнути у реальному житті. Ритуали допомагають особі інтуїтивно ідентифікувати певний тип поведінки або реакції на поведінку інших як соціально-прийнятну, або ж, навпаки, що й відрізняє право та ритуали.

Доводиться, що ритуали в правовій сфері, різним чином впливаючи на свідому та підсвідому ідентифікацію особистості відповідно до її ритуальної ролі, окрім зміни існуючої або формування нової системи ціннісних орієнтирів особистості, впливають на внутрішнє сприйняття або ж несприйняття, правозначущої поведінки (поведінки в сфері права).

Задля комплексного співвіднесення ритуалів з нормами позитивного права вони порівнюються за ступенем закріплення, відповідно встановлено, що акти державних органів та морально-етичні основи, що склалися в суспільстві відрізняються за ступенем закріплення аналогічно до «ритуалу в правовій сфері» та «правового ритуалу». Акти державних органів закріплюють правові ритуали в нормах права та забезпечують їх виконання засобами державного примусу. Звичаєві норми та ритуали в правовій сфері склалися історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій (звичаїв, ритуалів).

Зауважується, що ритуал, як феномен знаходить своє відображення не лише в нормах національних законодавств, зокрема Конвенція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» нормативно закріплює ритуал як одну з галузей, в яких, *inter alia*, проявляється нематеріальна культурна спадщина.

Аргументовано позицію, відповідно до якої ритуал в правовій сфері, як різновид ритуалу відповідає всім загальним ознакам норми права з динамічною диспозицією (такі що вказують на модель поведінки), проте має певні специфічні особливості. Ритуал в правовій сфері є як джерелом, так і інструментом права, використовуваний учасниками правовідносин в правозастосовній діяльності, він пов'язаний з правовою сферою настільки ж, наскільки й формальні юридичні вимоги, такі, як термін виконання, порядок виклику, вимоги до учасників тощо. Ритуали в правовій сфері можна визначити як - механізм ідентифікації учасників правовідносин відповідно до їх ритуальної ролі, який засновано на неформальних соціальних регуляторах (мораль, етика, звичаї тощо).

Вказується на те, що для нормального існування спільноти, співпраця в якій врегульована нормами, кожен її член має приймати певні витрати при прийнятті рішень, що будуть відповідати цілям процвітання суспільства (безпосередньо або у вигляді втрачених можливостей).

В роботі викладені думки автора з таких питань: а чим же підтримується правова співпраця? Що змушує члена соціальної групи діяти «за правилами», попри стимули діяти у власних інтересах та яку роль в цьому процесі відіграють ритуали?

Так вказується, що за весь час існування людства поняття права завжди співвідносилося з поняттям справедливості, без якого право заперечує саме себе. У суспільстві, в якому існують та функціонують вищі системи цінностей (сакральність, моральність) право завжди буде оцінюватись крізь призму цих цінностей, а у випадку неспівпадіння право буде корегуватись під натиском суспільства. Будь-яка регулятивна практика, в даному випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе як члена «нормативної спільноти», ритуальні церемонії включення у соціальну спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння

релігійних свят – можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях - вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство.

На основі розглянутих наукових уявлень про визначення поняття «правова система», вплив ритуалів на правові системи досліджується залежно від ролі, яку посідають звичаєві норми серед джерел права (традиційні - в яких право суспільством і державою розглядається як допоміжний інструмент регулювання суспільних відносин поряд із звичаєвими нормами; нетрадиційні - в категорію яких віднесено правові системи, в яких писане право займає одне з провідних місць в регулюванні суспільних відносин).

Розглянуто концепцію ритуалів (лі) у конфуціанстві, філософія якого засновується на позиції, щодо допоміжної ролі права, яке необхідне лише тоді, коли ритуали (лі) та норми моралі не діють. Встановлено, що на Японську правову систему здійснює вплив специфічний соціальний регулятор гірі – морально-етичні норми, приписи та моделі поведінки в різноманітних конкретизованих ситуаціях. Доведено, що ритуали у вигляді лі чи гірі, що уособлюють дружні переговори, мирові угоди є одними з найважливіших з китайських чи японських звичаєвих норм. Принцип безконфліктності лі чи гірі споконвіку пояснюється прагненням зберігати суспільну гармонію, яка у Китаї чи Японії є найголовнішою цінністю, є Дао.

Встановлено, що в основі релігійних традиційних правових систем лежить космічний закон, що втілюється в звичаях, обрядах, ритуалах або різноманітних релігійно-правових приписах що постають як своєрідний різновид природного права. Досліджуються такі релігійні правові системи, як ісламське, індуське та іудейське право.

На основі дослідження правових систем Африки та Мадагаскару встановлено, що ритуали в правовій сфері, як компонент правової культури, отримали свій відбиток у законодавстві ряду африканських держав, а в африканських державах, де відсутні конституції або в них не міститься загальних положень про джерела права, існує спеціальне законодавство, що передбачає дії правових звичаїв у просторі та по колу осіб.

Зазначається, що саме в традиційних правових системах роль ритуалів в правовій сфері, і на сьогоднішній день є помітною і значною, як частини звичаєвого традиційного права. Однією з причин збереження, а іноді і зміцнення позицій традиційного права, виступає саме культурний фактор.

Узагальнено існуючі наукові теорії щодо ролі та місця звичаєвих норм в традиційних правових системах (романо-германського та англо-американського права). Проаналізовано роль ритуалів в країнах романо-германського права через дослідження історії становлення та використання різноманітних видів санкціонованих звичаїв, які мають юридичну силу. Вказується, що ритуали в правовій сфері здійснили свій вплив на формування (збирання) англійського загального права, яке формувалось з місцевих звичаїв, традицій, цінностей жителів Англії та згодом стало основою англо-американської правової системи.

Вказується на той факт, що дослідження впливу ритуалів в правовій сфері на українську правову культуру знаходить не тільки теоретичне значення, як інструмент пізнання правової спадщини українського народу, а й впровадження розуміння духовних домінант українського права, традицій та новацій правової сфери, осмислення системності та еволюційного характеру розвитку правової системи здобувачами вищої освіти, особливо правничих спеціальностей.

На основі узагальненого наукового матеріалу робиться висновок, що ритуали в правовій сфері, як і норми звичаєвого права загалом, через те що мають неписану форму, велику різноманітність та незмінність у часі, поступово втрачають свою роль у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин, особливо у сфері публічного права, чи, навпаки, вони формалізуються і закріплюються у законодавстві як приписи законів та інших нормативних актів держави. В той же час, в окремих сферах суспільного життя ефективність чинності звичаєвого права, у різних його формах, вища, ніж формалізованого права, що обумовлюється міцністю родинних зв'язків, поширеністю традиційної свідомості. Чинність, живучість й довготривалість

застосування звичаєвого права як регулятора соціальних відносин зумовлена ще й тим, що воно, на відміну від офіційного права, є виявом самобутності суспільства, формою національного самоствердження.

Досліджуються історичні та культурні особливості, які здійснювали вплив на формування української правової культури. Виокремлюються способи виявлення й закріплення в народній пам'яті ритуальних норм та норм звичаєвого права загалом, а саме: ритуали-символи — у формі чину, дії, формули та приказки — у словесній формі. Судові формули та народні приказки, як і ритуали-символи, мали неоднакове значення в українському звичаєвому праві, та обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті і надавали його нормам силу чинного закону, живого й рухливого.

У дисертації сформульовані й інші теоретично обґрунтовані висновки та положення щодо місця та ролі ритуалів в правовій сфері з загальнотеоретичної та порівняльно-правової точок зору.

Ключові слова: плюралістична теорія джерел права, соціальний контроль, ритуали в правовій сфері, правові ритуали, легітимація, правова сфера, ритуальна діяльність, традиції, звичаєве право.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

1. Караман М.В. Співвідношення ритуалу та судового ритуалу в соціальному регулюванні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 223-225.
2. Караман М.В. Ідентифікація права: ритуали в правовій сфері. *Актуальні проблеми Вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 13-16.
3. Караман М.В. Роль ритуальної діяльності у процесі легітимації. *Visegrad journal on Human Rights*. Feb. 2020. № 1. С. 107-113.
4. Караман М.В. Взаємозв'язок ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Актуальні питання реформування правової*

системи України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6-7 липня 2018 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 12-15.

5. Караман М.В. Порівняльний аналіз ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 17 вересня 2018 р., Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 93-97.

6. Караман М.В. Антропологія права як інструмент пізнання правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матер. всеукраїнського кругл. столу онлайн, 26 грудня 2018 р. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. С. 21-25.

7. Караман М.В. Ритуали: соціальне та правове призначення. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2019 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 134-137.

8. Караман М.В. Ритуали в правових системах Китаю та Японії. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 136-138.

9. Караман М.В. Ритуали як стала поведінка в правовій сфері. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : Матеріали міжнар. круглого столу онлайн, 20 грудня 2019 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. С. 124-127.

10. Караман М.В. Роль присяги в процесі формування ціннісних орієнтирів адвоката. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матер. X Міжнар. наук.-практ. конф., 6 листопада 2020 р., Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. С. 451-454.

SUMMARY

Karaman M.V. Rituals in the legal sphere: general theoretical and comparative legal research. - Qualification scientific work, manuscript copyright. Thesis for a Ph.D. degree in specialty 081 – Law. - National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2021.

Thesis is the first in the science of general theory of law special holistic general theoretical and comparative legal research of the problem of rituals in the legal sphere. The paper presents a number of author's concepts, ideas and conclusions, which are characterized by scientific novelty.

The research provides a comprehensive analysis of rituals in the legal sphere, elaborates anthropological, sociological, psychological, cultural, ethological concepts of ritual, highlights its role in various stages of human history, defines the essence of ritual and its place among other norms of social regulation.

The basic tokens of the concept "ritual" are revealed, the theoretical bases of the concept and essence of ritual from the point of view of a number of humanities are characterized, on the basis of which conclusions concerning the concept of ritual and its essence in legal sphere are made. Particular attention is paid to the concept of rituals-transition, which was proposed by the Dutch anthropologist A. Van Gennep, studied their three separate stages: separation, transition and inclusion.

It is assumed that since the ritual translates supernatural power into those objects and human actions that need to be made meaningful to society, it suggests that the ritual is a way of transmitting moral and ethical values and passing them on to posterity.

Considered scientific ideas about the history of development and social preconditions for the need for social regulation, the economic dilemma of the prisoner is studied. It is concluded that the tiny society of two prisoners with this dilemma could be improved if each of them could rely on the other, and the patterns of the prisoner's dilemma also exist on a larger scale: law is understood as a form of social control that is justified as necessary or desirable to resolve social conflicts and achieve the common good.

The role of ritual in involving an individual in social memory is substantiated, its discursive and dialogical functions are highlighted. It is concluded that the rituals coincide with the rhythms of historical events and with its help these changes are reflected in the mind.

The general social essence of rituals is investigated. It is concluded that the roots of the ritual go back to the deep past. Initially, it was based on the rhythms of nature, and the ritual itself had to adapt the rhythm of human activity to the rhythm of space. It is emphasized that due to the initial perception of the world as chaos, rituals organized the world, gave a tool to explain its features and influence on it. By organizing the world around him, man also organized his own inner space. With the help of ritual, a person could not only comprehend a mystical experience, but also feel confident, rooted and be one with nature.

It is pointed out that the most ancient and deep essence of the ritual is a symbolic transition between different forms of cosmic and social existence (living - inanimate, human - inhuman, natural - social, etc.).

An analysis of rituals and different types of regulatory practice showed that ritualization, forms and ensures the existence of values, interpretations and understandings that underlie each system of legal norms, ritual helps the individual to identify himself as a member of the "normative community", and ritual birth ceremonies, death, marriage, religion - can be found in all known cultural families, in which they express the cultural values that society cares about.

It is pointed out that the ritual is realized by the volitional action of the subjects who perform it, which in turn performs the critical function of socio-cognitive "framing" of the ritual process in the minds of participants, creates an appropriate ritual community (consisting of participants in the ritual) and distinguishes activities (and related norms) with other aspects of daily life.

It is proposed to divide the performance of the ritual into two elements: 1) physical participation in the performance itself; 2) ritual "canon", linguistic or paralinguistic "text", pronounced or otherwise communicated to the participants. Due to the invariance of the performance, the text of the ritual "canon" is encoded

in the ritual itself, as a result, the verbal canon of the participants of ritual relations cannot convey the speaker's own ideas, which simply recites the established verbal constructions, but the meaning of the canon) remain fixed through successive performances of participants.

The existing researches of dynamic processes of cooperation and its disturbance in social and humanitarian discourse are generalized, the role of rituals in these processes is revealed. Based on the generalization, there are two areas that have points of intersection and are closely interconnected: 1) communities, they maintain the stability of the internal environment - a system of informal norms and rules of social regulation, and regulation in them is carried out, in particular, account of informal social control (for example, public condemnation, contempt by other members of a social group, loss of social status); 2) a state that is able to exercise official control both in its own interests (for example, setting taxes, enlisting in the military), exerting influence on communities both externally, on its own initiative and at the request of individual members of these communities, delegating to the state stage sanctions.

Theoretical provisions on the relationship between the concepts of "ritual", "tradition", "rite" and "custom" have been improved. Scientific concepts about the place of rituals in the traditions of a society are generalized, the role of rituals in the process of transferring traditions from the past to the future is studied, and the rite is defined as a desecrated ritual for inheriting traditions demanded in especially important moments of human (group) life, thereby establishing their socio-cultural significance within a single community (ethnic group).

The correlation of the ritual with the norms of social regulation is analyzed. It is stated that compliance with social regulations is ensured through "extrajudicial" sanctions, such as inadmissibility, shame, disgust, etc., and compliance with the requirements of the ritual is carried out in the form of giving participants social roles with specific rights and responsibilities inherent in a social role.

Because rituals shape identity, they "transform people" in some way. If the ritual is successful, it is not just a temporary emotion, but rather a constant change

of identity, which meets society's expectations of "correct" behavior. Accordingly, "transformed" individuals justify the social expectations encoded in the ritual, not only in order to avoid sanctions from others, but also, perhaps even in the first place, because socially acceptable behavior corresponds to who they identify with. If they did not behave in accordance with the role, they would feel emotions that signal a violation of identity: disgust, shame, guilt, anxiety or horror. To avoid these feelings and to feel the sense of calm that arises when performing an act that corresponds to a sense of identity, people adjust their behavior according to social role. At the same time, rituals encourage other people in society to identify the subject with a social role and thus treat him or her appropriately. Since the ritual has a strong influence on the behavior of the individual, it must be understood as a form of social control and a necessary component of the system of norms of social regulation.

It is investigated that rituals are performed outside the usual social anchors. They move participants beyond the usual social hierarchy. In many religious services, all believers are among themselves, at least in theory, regardless of their status in the community, kinship, financial status, and so on. Creating a radically unfamiliar social environment, not structured by the usual relations of social status, the ritual opens to participants the possibility of fundamental processes of formation or change of personality.

It is concluded that the law, as a form of consolidation of socially acceptable behavior, it is difficult to cover all variants of situations that may arise in real life. Rituals help a person to intuitively identify a certain type of behavior or reaction to the behavior of others as socially receptive, or, conversely, which distinguishes between law and rituals.

It is proved that rituals in the legal sphere, differently influencing the conscious and subconscious identification of the individual in accordance with its ritual role, in addition to changing the existing or forming a new system of values of the individual, affect the internal perception or non-perception of legal behavior.

In order to comprehensively correlate rituals with the norms of positive law, it is proposed to compare them by the degree of consolidation, respectively, that the

acts of state bodies and moral and ethical foundations in society differ in the degree of consolidation similar to "ritual in the legal sphere" and "legal ritual". Acts of state bodies enshrine legal rituals in the law and ensure their implementation by means of state coercion. Customary norms and rituals in the legal sphere have developed historically as a result of repeated repetition of certain actions (customs, rituals) by people.

It is noted that ritual as a phenomenon is reflected not only in national legislation, in particular the United Nations Convention on Education, Science and Culture (UNESCO) "On the protection of the intangible cultural heritage" normatively enshrines ritual as one of the areas in which, inter alia, manifests intangible cultural heritage.

The position according to which the ritual in the legal sphere, as a kind of ritual corresponds to all general features of the rule of law with a dynamic disposition (such as indicating a model of behavior), but has certain specific features is argued. Ritual in the legal sphere is not a source, but an instrument of law used by the participants of legal relations in law enforcement, it is related to the legal sphere as much as formal legal requirements, such as deadline, summons, requirements for participants, etc. Rituals in the legal sphere can be defined as a mechanism for identifying participants in legal relations in accordance with their ritual role, which is based on informal social regulators (morality, ethics, customs, etc.).

It is pointed out that for the normal existence of a community in which cooperation is regulated by norms, each of its members must take certain costs in making decisions that will meet the goals of prosperity of society (directly or in the form of lost opportunities

The author's views on the following issues are presented in the paper: what supports social cooperation? What forces a member of a social group to act "according to the rules", despite the incentives to act in their own interests and what role do rituals play in this process? It is pointed out that throughout the existence of mankind, the concept of law has always been correlated with the concept of justice, without which law denies itself. In a society in which there are higher systems of

values (sacredness, morality), the law will always be evaluated through the prism of these values, and in case of discrepancy, the law will be adjusted under the pressure of society. Any regulatory practice, in this case ritualization, forms and ensures the existence of values, interpretations and understandings that underlie every system of legal norms. Ritual helps an individual to identify himself as a "normative community", ritual ceremonies of birth, death, marriage, religion - can be found in all known cultural families - they express the cultural values that society cares about.

Based on the considered scientific ideas about the definition of "legal system", the influence of rituals on legal systems is studied depending on the role of customary norms among the sources of law (traditional - in which society and the state are seen as an auxiliary tool to regulate social relations; non-traditional - in the category of which are legal systems in which written law occupies one of the leading positions in the regulation of social relations).

The concept of rituals (li) in Confucianism is considered, the philosophy of which is based on the position on the auxiliary role of law, which is necessary only when rituals (li) and moral norms do not work. It is established that the Japanese legal system is carried out by a specific social regulator of the mountain - moral and ethical norms, regulations and patterns of behavior in a variety of specific situations. It has been proven that rituals in the form of li or giri, representing friendly negotiations, amicable settlements are one of the most important of Chinese or Japanese customary norms. The principle of non-conflict li or giri has always been explained by the desire to preserve social harmony, which in China or Japan is the most important value, the Tao.

It is established that the basis of religious traditional legal systems is the cosmic law, embodied in customs, rites, rituals or various religious and legal precepts that appear as a kind of natural law. Religious legal systems such as Islamic, Hindu and Jewish law are studied.

A study of the legal systems of Africa and Madagascar found that rituals in the legal sphere, as a component of legal culture, are reflected in the legislation of a number of African states, and in African states where there are no constitutions or

general provisions on sources of law, there is special legislation that provides for the action of legal customs in the space and in the circle of persons.

It is noted that it is in traditional legal systems that the role of rituals in the legal sphere, and today is noticeable and significant as part of customary traditional law. One of the reasons for preserving, and sometimes strengthening the position of traditional law, is the cultural factor.

Existing scientific theories on the role and place of customary norms in traditional legal systems (Romano-Germanic and Anglo-American law) are generalized. The role of rituals in the countries of Romano-Germanic law is analyzed through the study of the history of formation and use of various types of authorized customs that have legal force. It is pointed out that rituals in the legal sphere had their influence on the formation (collection) of English common law, which was formed from local customs, traditions, values of the people of England and later became the basis of the Anglo-American legal system.

It is pointed out that the study of the influence of rituals in the legal sphere on Ukrainian legal culture finds not only theoretical significance as a tool for learning the legal heritage of the Ukrainian people, but also introducing understanding of spiritual dominants of Ukrainian law, traditions and innovations of the legal sphere. development of the legal system by applicants for higher education, especially law specialties.

On the basis of generalized scientific material it is concluded that rituals in the legal field, as well as customary law in general, due to their unwritten form, great diversity and immutability over time, gradually lose their role in regulating the most important social relations, especially in public rights, or, conversely, they are formalized and enshrined in law as provisions of laws and other regulations of the state. At the same time, in some spheres of public life, the effectiveness of customary law, in its various forms, is higher than formalized law, due to the strength of family ties, the prevalence of traditional consciousness. The validity, survivability and longevity of the application of customary law as a regulator of social relations is also

due to the fact that it, in contrast to official law, is a manifestation of the identity of society, a form of national self-affirmation.

Historical and cultural features that influenced the formation of Ukrainian legal culture are studied. There are ways to identify and consolidate in the national memory of ritual norms and norms of customary law in general, namely: rituals-symbols - in the form of rank, actions and formulas and sayings - in verbal form. Judicial formulas and folk sayings, as well as rituals-symbols, had different meanings in Ukrainian customary law, and both forms equally contributed to the consolidation of customary law in the people's memory and gave its norms the force of the current law, living and moving.

The dissertation formulates theoretically substantiated conclusions and provisions regarding the place and role of rituals in the legal sphere from the general theoretical and comparative legal points of view.

Keywords: pluralistic theory of sources of law, social control, rituals in the legal sphere, legal rituals, legitimation, legal sphere, ritual activity, traditions, customary law.